

Maria Lewicka*

REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE POCZUCIA TOŻSAMOŚCI: PORÓWNANIE POLSKI I UKRAINY¹

Artykuł prezentuje wyniki badań przeprowadzonych na reprezentatywnych próbach trzech regionów Polski: ściany wschodniej, Galicji, ziem zachodnich i północnych oraz dwóch regionów Ukrainy: zachodniej i wschodniej. W artykule przedstawiono rezultaty analiz zróżnicowania regionalnego Polski oraz Ukrainy, jak również analizę wzajemnych podobieństw wszystkich pięciu regionów w zakresie wskaźników tożsamości lokalnej i narodowej, uwzględniając przy tym rolę obiektywnych czynników różnicujących analizowane regiony (przede wszystkim poziom urbanizacji).

Seria analiz skupień wykazała, że obszar Polski jest znacznie bardziej homogeniczny aniżeli obszar Ukrainy, jak również że mieszkańcy zachodnich terenów Ukrainy wykazują większe podobieństwo do mieszkańców wschodnich i południowo-wschodnich terenów Polski niż terenów wschodniej Ukrainy.

Zróżnicowanie regionalne jako (potencjalny) przedmiot badań psychologicznych

Choć homogeniczna narodowościowo, Polska wykazuje znaczne zróżnicowanie regionalne w zakresie niemal wszystkich wskaźników: geografii terenu, poziomu rozwoju gospodarczego, wskaźników bezrobocia, przekonań politycznych i aktywności wyborczej, wskaźników demograficznych, poziomu urbanizacji, tradycji samorządowych i aktywności obywatelskiej, a nawet wyników kształcenia na poziomie gimnazjalnym oraz średnim (Bartkowski 2003; Gorzelak 2004; Rosner 1999; Zarycki 1997, 2002). Genezy tego zróżnicowania upatruje się najczęściej w tradycjach rozbiorowych, choć według niektórych autorów (Hryniewicz 2000) różnice te mają historię wcześniejszą. Podkreśla się zróżnicowanie regionalne w zakresie wskaźników gospodarczych. Obszary byłej Kongresówki oraz Galicji w porównaniu z obszarami Polski zachodniej i północnej skupiają gminy o najniższym dochodzie na głowę mieszkańca i najmniejszej liczbie inwestycji. Opracowywana corocznie na zlecenie „Rzeczpospolitej” przez Centrum Badań Regionalnych tzw. złota setka samorządów skupia zawsze znacznie więcej gmin Polski zachodniej

* Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ Badania przedstawione w tym artykule były finansowane z grantu badawczego KBN nr 5 H01F 022 21, przyznanego autorce.

i południowo-zachodniej aniżeli wschodniej i południowo-wschodniej. Obszary byłej Kongresówki w porównaniu z ziemiami zachodnimi i północnymi posiadają gorszą infrastrukturę (drogi, zaopatrzenie w bieżącą wodę, por. Pięceć 1999), a także znacznie gorsze wskaźniki demograficzne, tzn. niższe proporcje liczby kobiet do mężczyzn oraz większy udział ludności w wieku poprodukcyjnym (por. Frenkel 1999; Gorzelak 2004). Obszary Galicji zajmują w tych porównaniach pozycje pośrednie, w zakresie sytuacji demograficznej nie gorszą niż tereny zachodnie.

Pod niektórymi względami jednak to obszary Polski wschodniej i południowo-wschodniej wyprzedzają obszary zachodnie i północne. Oficjalne wskaźniki bezrobocia są najwyższe na ziemiach zachodnich i północnych, w tym przede wszystkim w województwach zachodniopomorskim, lubuskim i warmińsko-mazurskim, najniższe w Polsce wschodniej i południowej (Gorzelak 2004). I nawet jeśli wskaźniki te nie uwzględniają bezrobocia ukrytego, częstszego na wsi niż w mieście (Gorzelak 2004), to jednak, jak pisze Bartkowski (2003), czym innym (domyślnie: gorszym) jest być bezrobotnym we wsi popegeerowskiej (typowej dla ziem zachodnich), a czym innym we wsi galicyjskiej, gdzie silne więzi społeczne i obecność prywatnej własności ziemi zapobiegają marginalizacji i chronią przed największą biedą. Również wskaźniki patologii społecznej (przestępstwa, wskaźnik rozwodów itd.) – wyraz społecznej atomizacji – są wyższe na ziemiach zachodnich i północnych aniżeli w byłej Kongresówce i (zwłaszcza) w Galicji, przy czym różnice regionalne utrzymują się nawet przy kontrolowaniu czynnika urbanizacji, silnego predyktora patologii społecznej (Bartkowski 2003).

Aczkolwiek ziemiom zachodnim i północnym przypisuje się wyższy poziom wykształcenia ludności (por. Bartkowski 2003), to jednak jakość kształcenia wydaje się lepsza w regionach wschodnim i południowo-wschodnim. Coroczne wyniki egzaminów gimnazjalnych, których standaryzacja umożliwia porównania ogólnopolskie, pokazują na wyraźnie gorsze rezultaty 12-latków zamieszkałych na ziemiach zachodnich i północnych, a także w Wielkopolsce, aniżeli w Galicji oraz na wschodnich terenach Polski (Centralna Komisja Egzaminacyjna, <http://www.cke.edu.pl>). Bardzo podobne są wyniki tegorocznej matury: najniższy procent niezaliczonych egzaminów maturalnych zanotowano w województwie małopolskim (poniżej 10%), a następnie lubelskim i podlaskim (około 12%), najwyższy w województwach zachodniopomorskim, pomorskim, lubuskim i warmińsko-mazurskim (powyżej 16%). Potencjalny kapitał kulturowy wydaje się zatem wyższy w bardziej konserwatywnych regionach kraju, choć nie przekłada się to na udział osób wykształconych w życiu publicznym regionu. Na przykład wykształcenie radnych na terenach Polski zachodniej i północnej jest wyższe aniżeli radnych gmin Polski wschodniej i południowo-wschodniej (por. Gorzelak 2004).

Wyraźne zróżnicowanie regionalne wykazuje geografia wyborcza kraju, będąca odzwierciedleniem różnic w przekonaniach społeczno-politycznych mieszkańców: województwa wschodnie i południowo-wschodnie tradycyjnie

głosują częściej na partie prawicowe oraz ludowe, podczas gdy województwa zachodnie i północne na partie lewicowe oraz centrowo-liberalne (por. Gorzelak 2004; Zarycki 1997). Ostatnie wybory parlamentarne potwierdziły tę prawidłowość: ideologicznie konserwatywne i społecznie populistyczne Prawo i Sprawiedliwość zwyciężyło w większości okręgów Polski wschodniej, centralnej i południowo-wschodniej, podczas gdy ekonomicznie liberalna i mniej konserwatywna ideologicznie Platforma Obywatelska uzyskała przewagę w większości okręgów zachodnich, północnych i południowo-zachodnich.

Opozycja wschód–zachód w polskiej przestrzeni społeczno-politycznej nie prowadzi zatem do ocen jednoznacznych. Gospodarcza otwartość i przedsiębiorczość terenów zachodnich okupiona jest społeczną atomizacją i patologiami społecznymi, z kolei zamknięte tradycyjne społeczności Polski wschodniej czy Galicji stanowią bufor chroniący swoich mieszkańców przed nadmiernymi wstrząsami, lecz równocześnie mogą utrudniać rozwój i inicjatywę. Sformułowaną przez Bartkowskiego (2003, s. 194) hipotezę o współistnieniu na ziemiach zachodnich i północnych postaw i zachowań patologicznych oraz innowacyjnych, wykluczających się na poziomie jednostkowym, ale mogących koegzystować na poziomie zbiorowym, potwierdzają nieanalizowane w obecnym artykule wyniki opisywanego tu badania. Spośród trzech „typów psychologicznych” wyodrębnionych w badanej reprezentatywnej próbie, na ziemiach zachodnich i północnych przeważały dwa: z jednej strony osoby przedsiębiorcze i zadowolone z życia, choć słabo związane z lokalną społecznością, z drugiej – osoby wyraźnie „przebrane”, niezadowolone ze swojej sytuacji i wyizolowane społecznie. W pozostałych badanych regionach, zwłaszcza w Galicji, w większym stopniu reprezentowany był typ trzeci – silnie wrośnięty w lokalną społeczność i stosunkowo ze swojego życia zadowolony (Lewicka 2005).

Historia odcisnęła się jednak nie tylko na zróżnicowaniu regionalnym Polski. Sąsiadująca z Polską Ukraina, od 1991 roku samodzielne państwo, po II wojnie światowej wchłonęła część ziem, które choć etnicznie rdzennie ruskie (ukraińskie), od XIV wieku stanowiły integralny element państwowości polskiej, a przez ponad 100 lat – wraz z tą częścią Rzeczypospolitej – cesarstwa austro-węgierskiego, co może sugerować ich znaczne podobieństwo do wschodnich regionów Polski, w tym przede wszystkim do zachodniej Galicji. Drugi – wschodni – kraniec Ukrainy przez wieki pozostawał w obrębie wpływów rosyjskich. Podleganie przez stulecia odrębnym wpływom politycznym i kulturowym pozostawiło swoje ślady na wewnętrznym zróżnicowaniu kraju, znacznie wyraźniejsze, aniżeli nieco ponad stuletni okres rozbiorów pozostawił na zróżnicowaniu Polski. Najwyraźniejszym bodaj śladem owej odmiennej przeszłości jest geografia wyborcza Ukrainy: Ukraińcy wschodni opowiadają się w znacznie większym stopniu za partiami głoszącymi poglądy komunistyczne, nawołującymi do ściślejszych związków z Rosją, Ukraińcy zachodni wybierają partie nacjonalistyczne z jednej strony oraz proeuropejski i liberalny kurs Naszej Ukrainy z drugiej. W ostatnich wyborach prezydenckich linia

podziału między zwolennikami Juszczenki a zwolennikami Janukowycza pokrywała się niemal dokładnie z granicą Pierwszej Rzeczypospolitej, przy czym przewaga Janukowycza rosła wraz z bliskością granicy wschodniej, a przewaga Juszczenki – granicy zachodniej państwa. Należy w tym miejscu podkreślić, że różnice między wschodnią i zachodnią Ukrainą dotyczą w większym stopniu polityki względem Rosji aniżeli względem Unii Europejskiej. Na zadane w grudniu 2003 roku pytanie, czy Ukraina straci, czy zyska po (ewentualnym) wstąpieniu do Unii Europejskiej oraz na analogiczne pytanie w odniesieniu do członkostwa Ukrainy w zdominowanej przez Rosję Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, w odpowiedzi na pierwsze pytanie różnica między mieszkańcami Ukrainy wschodniej i zachodniej wyniosła 0,51 punktu na 5-stopniowej skali (bardziej pozytywna postawa na Ukrainie zachodniej) oraz 2,41 punktu w odpowiedzi na pytanie drugie (bardziej pozytywna postawa na Ukrainie wschodniej). Stosunkowo duży odsetek mieszkańców wschodniej Ukrainy opowiada się zresztą za członkostwem w Unii Europejskiej. Jak wynika z tych samych badań, gdyby referendum na rzecz członkostwa Ukrainy w UE miało się wówczas odbyć, 44% Ukraińców z obwodów wschodnich i 61% z obwodów zachodnich udzieliłoby odpowiedzi pozytywnej (Lewicka 2005, przytoczone wyniki zaczerpnięto z badania omówionego w obecnym artykule).

Różnice między Ukrainą wschodnią a zachodnią wykraczają oczywiście poza geografie wyborczą i politykę zagraniczną. Ukraina wschodnia jest rosyjskojęzyczna, a na jej obszarze mieszka więcej Rosjan, Ukraina zachodnia jest w zasadzie homogeniczna narodowo i ukraińskojęzyczna. Ukraina wschodnia wyznaje przede wszystkim prawosławie, Ukraina zachodnia to w dużej części grekokatolicy. Ukraińcy zachodni, jak wynika z badań, wykazują silniejszą identyfikację narodową, Ukraińcy wschodni – identyfikację ponadnarodową (postrzegają się w kategoriach zawodu, statusu społecznego, kategorii wieku – por. Hrycak 2001; Czernysz 2003). Ukraina zachodnia jest konserwatywna i tradycyjna obyczajowo, na Ukrainie wschodniej znacznie częstsze są wykroczenia przeciw obyczajowości, a także prawu (Riabczuk 2003). I choć w czasie pomarańczowej rewolucji, kiedy perspektywa secesji wschodnich obwodów wydawała się realną groźbą, ukraińscy intelektualiści usiłowali nas przekonać, że różnic między wschodnią a zachodnią Ukrainą nie ma, to jednak nawet zwykły turysta odmienności te jest w stanie dostrzec gołym okiem. Wpływy Polski, a także Austrii, na Ukrainie zachodniej, zaś Rosji – na wschodniej są najczęściej wymienianym powodem tych odmienności, z tą różnicą, że Ukraińcy wschodni żywią do swych rosyjskich sąsiadów uczucia przyjazne, Ukraińcy zachodni natomiast mają wobec Polaków stosunek, mówiąc ogólnie, ambiwalentny.

Jak wynika z tego skrótego przeglądu, zróżnicowanie regionalne dotyczy nie tylko czynników obiektywnych, ekonomicznych czy demograficznych, ale także, a może i przede wszystkim, swoistej „regionalnej mentalności”, lokalnego odpowiednika „mentalności narodowej”. Krakowski centuś, warszawski cwaniak, poznańska organizacja i porządek – regionalne różnice w mentalności

rzadko bywają przedmiotem badań psychologicznych. Nie ulega jednak wątpliwości, że zróżnicowanie regionalne w zakresie psychologicznych cech zamieszkałych tam społeczności – skutek, a także przyczyna zróżnicowania w innych wymiarach – może być fascynującym tematem badań psychologicznych. Uwzględniając rolę czynników historycznych oraz społeczno-ekonomicznych w formowaniu specyficznych właściwości człowieka, a także przez nie formowanych, badania te mogą wzbogacić statyczne i często oderwane od kontekstu społeczno-historycznego wyniki badań współczesnej psychologii społecznej. Pewną próbą zmierzenia się z tym tematem są badania przedstawione w obecnym artykule.

Zaprezentowane tu wyniki pochodzą z dużego reprezentatywnego badania, w którym przedmiotem porównań były trzy historycznie i kulturowo odrębne regiony Polski (dwa województwa byłej Kongresówki, dwa – zachodniej Galicji oraz cztery – ziem zachodnich i północnych) oraz dwa regiony Ukrainy (cztery obwody Ukrainy zachodniej i trzy wschodniej). Aczkolwiek badanie uwzględniało wiele różnych zmiennych, w niniejszym opracowaniu skupię się, obok zmiennych demograficznych, przede wszystkim na szeroko rozumianej tożsamości: tożsamości lokalnej, lokalnych więzi społecznych oraz tożsamości narodowej. Na rolę stosunku do miejsca zamieszkania oraz lokalnych więzi jako jednych z głównych czynników zróżnicowania regionalnego na osi wschód–zachód Polski zwraca uwagę m.in. Bartkowski (2003). Na taki dobór zmiennych wpłynął też drugi cel badania: porównanie wschodniej i zachodniej Ukrainy – regionów, w których kwestie tożsamościowe wydają się jednym z podstawowych źródeł regionalnych antagonizmów (Czernysz 2003; Hrycak 2001), owocując choćby tak spektakularnymi wydarzeniami jak pomarańczowa rewolucja.

Aczkolwiek spodziewano się, że trzy badane regiony Polski okażą się bardziej homogeniczne (zbliżone w swych psychologicznych charakterystykach) aniżeli rozdzielone przez stulecia dwa regiony ukraińskie, przewidywano też wewnętrzne zróżnicowanie mentalnościowe Polski. Oczekiwano zatem, że mieszkańców ziem zachodnich i północnych, zasiedlonych po wojnie, a więc odznaczających się „świadomością postmigracyjną” (Bartkowski 2003, s. 183), charakteryzować będzie niższy poziom psychologicznego zakorzenienia, czyli niższe deklarowane zainteresowanie dla historii własnej oraz miejsca zamieszkania, mniejsze przywiązanie do miejsca zamieszkania oraz słabsze stosunki sąsiedzkie, aniżeli mieszkańców tradycyjnych społeczności, zamieszkujących tereny polskiej ściany wschodniej oraz Galicji (por. też Zarycki 2002). Na terenach ziem zachodnich i północnych oczekiwano też mniejszej autoidentyfikacji w kategoriach miejscowości zamieszkania, regionu kraju oraz narodu, a większej identyfikacji europejskiej i kosmopolitycznej aniżeli w pozostałych dwóch regionach. Zakładano również mniej konserwatywne i nacjonalistyczne przekonania społeczne wśród mieszkańców ziem zachodnich i północnych niż ściany wschodniej lub Galicji.

Szczególnie interesujące wydało się porównanie sąsiadujących ze sobą terenów Polski oraz Ukrainy. Jeżeli zatem Polacy i (zachodni) Ukraińcy dzielili wspólną historię przez całe stulecia, to prawdopodobnie mieszkańcy zachodniej

Ukrainy okazały się w zakresie wymienionych zmiennych bardziej podobni do mieszkańców wschodnich i południowo-wschodnich regionów Polski (przede wszystkim polskiej Galicji) aniżeli do mieszkańców Ukrainy wschodniej, przez wieki pozostającej pod wpływami rosyjskimi. Przewidywałam zatem, że mieszkańców zachodnich obwodów cechować będzie silniejszy konserwatyzm, nacjonalizm, więź lokalna oraz poczucie zakorzenienia aniżeli mieszkańców Ukrainy wschodniej, co może psychologicznie zbliżyć Ukrainę wschodnią do polskich ziem zachodnich i północnych. Mieszkańcy najbardziej prorosyjskiego regionu mogą zatem – paradoksalnie – w większym stopniu realizować założenia polityki unijnej, która opowiada się za osłabieniem postaw nacjonalistycznych i konserwatywnych na rzecz wzmocnienia tożsamości lokalnej i transgranicznej należących do Unii państw, aniżeli otwarcie proeuropejscy, lecz bardziej konserwatywni i nacjonalistyczni mieszkańcy Ukrainy zachodniej.

Metoda

Badane obszary

Badaniem objęto reprezentatywne próby trzech regionów Polski oraz dwóch regionów Ukrainy, w tym cztery województwa ziem zachodnich i północnych (dolnośląskie, lubuskie, zachodniopomorskie i warmińsko-mazurskie, $N = 601$), dwa województwa ściany wschodniej (podlaskie i lubelskie, $N = 370$) oraz dwa województwa zachodniej Galicji (podkarpackie i małopolskie, $N = 357$), cztery obwody zachodniej Ukrainy (wołyński, lwowski, tarnopolski i iwano-frankiwski, $N = 450$) oraz trzy obwody wschodniej Ukrainy (dniepropietrowski, charkowski i doniecki, $N = 450$). Ze względu na znany podział językowy Ukrainy kwestionariusze przeznaczone dla mieszkańców Ukrainy zachodniej przetłumaczono na język ukraiński, dla mieszkańców Ukrainy wschodniej – na język rosyjski. W obu krajach losowania osób do badań dokonywano według tych samych kryteriów: regionu, płci, wieku, wykształcenia oraz wielkości miejscowości zamieszkania (cztery kategorie: miasta ponad 200 tysięcy, miasta od 50 tysięcy do 200 tysięcy, miasta poniżej 50 tysięcy oraz wieś) oraz według tego samego sposobu losowania. Badanie w Polsce przeprowadziła Pracownia Badań Społecznych w Sopocie na przełomie maja/czerwca 2003 r., badanie na Ukrainie – Centrum Badania Opinii Socjoinform we Lwowie na przełomie listopada/grudnia 2003 r.

Zmienne i ich wskaźniki

Godzinny kwestionariusz obejmował oprócz danych demograficznych informacje na temat stosunku do miejsca zamieszkania, postaw narodowych, obiektu autoidentyfikacji, więzi społecznej, aktywności obywatelskiej, satysfakcji życiowej oraz przekonań społeczno-politycznych. W artykule ograniczę się jedynie do wskaźników dotyczących związku z miejscem zamieszkania, tożsamości lokalnej oraz narodowej. Poniżej krótko scharakteryzuję zastoso-

wane narzędzia oraz uwzględnione w badaniu miary. Właściwości psychometryczne narzędzi: liczba kategorii odpowiedzi, rzetelności zastosowanych skal, wielkości wyjaśnionej wariancji (w przypadku gdy narzędzia poddano analizie czynnikowej) zostały zestawione w tab. 1. Zestawienia dokonano oddzielnie dla próby polskiej oraz ukraińskiej, a następnie zbiorczo dla obu prób razem.

Tab. 1. Właściwości psychometryczne wykorzystanych narzędzi

Zmienna	Liczba twierdzeń	Liczba kategorii odpowiedzi	Rzetelność skali i procent wyjaśnionej wariancji			Wskaźnik
			PL	UA	PL+UA	
Kapitał kulturowy (wykształcenie)	3	5	$\alpha = 0,79$ 71,23%	$\alpha = 0,81$ 72,26%	$\alpha = 0,80$ 71,59%	Wartość czynnikowa
Kapitał kulturowy (książki)	2	5	$\alpha = 0,70$ 76,89%	$\alpha = 0,66$ 75,21%	$\alpha = 0,68$ 76,16%	Wartość czynnikowa
Identyfikacja z okolicą domu	7	5	$\alpha = 0,84$ 52,8%	$\alpha = 0,79$ 45,12%	$\alpha = 0,82$ 49,01%	Wartość czynnikowa
Identyfikacja z miejscowością	7	5	$\alpha = 0,84$ 52,54%	$\alpha = 0,79$ 45,42%	$\alpha = 0,82$ 48,93%	Wartość czynnikowa
Identyfikacja z krajem	7	5	$\alpha = 0,78$ 45,70%	$\alpha = 0,78$ 43,97%	$\alpha = 0,79$ 45,49%	Wartość czynnikowa
Skala Stosunków Sąsiedzkich	6	5	$\alpha = 0,82$ 52,47%	$\alpha = 0,85$ 57,44%	$\alpha = 0,83$ 53,77%	Wartość czynnikowa
Nas krzywdzono	10	7	$\alpha = 0,72$ 53,4%	$\alpha = 0,85$ 59,2%	$\alpha = 0,81$ 59,9%	Średnia z 10 skal
My krzywdziliśmy	10	7	$\alpha = 0,91$ 68,4%	$\alpha = 0,93$ 74,5%	$\alpha = 0,92$ 59,4%	Średnia z 10 skal
Nam zawdzięczają	10	7	$\alpha = 0,90$ 54,5%	$\alpha = 0,90$ 69,5%	$\alpha = 0,90$ 65,1%	Średnia z 10 skal
My zawdzięczamy	10	7	$\alpha = 0,89$ 52,3%	$\alpha = 0,91$ 69,4%	$\alpha = 0,90$ 65,6%	Średnia z 10 skal
Uczucia nacjonalistyczne	2	7	$\alpha = 0,48$ 66,06%	$\alpha = 0,50$ 66,63%	$\alpha = 0,50$ 66,91%	Wartość czynnikowa
Zainteresowanie dla korzeni i wiedza o korzeniach	5	5, 6, 7	$\alpha = 0,57$ 65,75%	$\alpha = 0,58$ 65,95%	$\alpha = 0,61$ 47,01%	Wartości czynnikowe dwóch czynników: zainteresowania i wiedzy
Konserwatyzm	12	6	$\alpha = 0,37$ 44,78%	$\alpha = 0,29$ 54,08%	$\alpha = 0,34$ 52,95%	Średnia

Źródło: badania własne.

Ogółem w obecnych porównaniach wykorzystano następujące informacje:

(1) Informacje demograficzne: wiek, płeć, wykształcenie respondenta, wykształcenie rodziców, liczba osób w rodzinie, narodowość, miejsce urodzenia badanego, jego rodziców i dziadków, długość czasu zamieszkiwania w obecnym domu, w okolicy, w miejscowości i w danym województwie/obwodzie. Dodatkowo ankieterzy oceniali na 7-stopniowej skali standard życia respondenta (od „zdecydowanie poniżej średniej” poprzez „średnią krajową” do

„zdecydowanie powyżej średniej”). Respondenta pytano też o liczbę książek we własnej bibliotece oraz w bibliotece rodziców (odpowiedzi na skali 0, 1–10, 11–50, 51–200, 201–1000, powyżej 1000). Informacje te posłużyły później do budowy kilku wskaźników uwzględnionych w analizie:

a) wskaźnik kapitału kulturowego, na który złożyły się informacje o wykształceniu własnym i rodziców oraz informacja o wielkości biblioteki – własnej i rodziców. Do dalszych obliczeń wykorzystano wartości dwóch czynników: miarę „formalnego” kapitału kulturowego (wykształcenie własne i rodziców) oraz kapitału „duchowego” (wielkość biblioteki własnej i rodziców) (tab. 1);

b) wskaźnik zakorzenienia respondenta w miejscu zamieszkania oparty na informacjach o długości zamieszkania w obecnym miejscu oraz o miejscu urodzenia jego oraz jego przodków. Na podstawie tego ostatniego rodzaju informacji obliczono wskaźnik reprezentowanej generacji w miejscowości (0 – przybyły do danej miejscowości, 1 – urodzony w miejscowości, 2 – przynajmniej jedno z rodziców urodzone w miejscowości, 3 – przynajmniej jedno z dziadków urodzone w miejscowości). Analogiczny wskaźnik policzono dla generacji w regionie, który na potrzeby obecnego badania został arbitralnie określony jako promień ok. 150 km od miejsca zamieszkania w Polsce oraz około 200–250 km w Ukrainie. Ze względu na podobieństwa historyczne regionów przeciętych granicami państwa (granica wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy oraz analogiczną granicą dla wschodniej Ukrainy i zachodniej Rosji) jako pochodzenie z danego regionu zaliczano również fakt urodzenia się badanego lub jego przodków w odpowiednim promieniu od obecnego miejsca zamieszkania poza granicą obecnego kraju (np. w Chełmie lub okolicach dla mieszkańców zachodniego Wołynia, w Kursku czy Białogrodzie dla mieszkańców obwodu charkowskiego, w Rostowie nad Donem dla mieszkańców obwodu donieckiego itp.);

c) wskaźnik „modernizacji” regionu, na który złożyły się informacje o poziomie urbanizacji regionu (cztery kategorie wielkości miejscowości) oraz wielkości gospodarstwa domowego: im większy procent mieszkańców największych miast, a mniejszy wsi, oraz im mniej osób liczy gospodarstwo domowe, tym wyższy poziom „modernizacji”).

(2) Spostrzegany związek z miejscem zamieszkania, deklarowana autoidentyfikacja, „psychologiczne zakorzenienie” (związek z przeszłością) oraz siła lokalnych stosunków sąsiedzkich badane były za pomocą następujących narzędzi:

a) siła przywiązania do miejsca zamieszkania mierzona była skróconą 9-pozycyjną Skalą Identyfikacji z Miejscem Zamieszkania wypełnianą oddzielnie dla okolicy domu, miejscowości oraz kraju. Narzędzie to było sprawdzane w wielu poprzednich badaniach, zarówno polskich, jak i ukraińskich (Lewicka 2004a), a jego właściwości psychometryczne są zdecydowanie satysfakcjonujące (por. tab. 1). Miarą wykorzystywaną w porównaniach była wartość czynnika identyfikacji z okolicą, identyfikacji z miastem oraz identyfikacji z krajem;

b) pomiarów autoidentyfikacji dokonano za pomocą kilkupyntowego narzędzia, w którym badani proszeni byli o wybór i wyznaczenie hierarchii trzech

najważniejszych obiektów identyfikacji: własnej miejscowości, regionu kraju, własnego kraju (Polski lub Ukrainy), Europy Środkowowschodniej/Wschodniej, Europy, świata czy wreszcie „po prostu człowieka”. Miarą autoidentyfikacji określonego rodzaju było umieszczenie obiektu identyfikacji na jednej z trzech pierwszych pozycji. Podobne narzędzie stosowano w wielu badaniach socjologicznych w Polsce (por. np. Bartkowski 2003) oraz na Ukrainie (Czernysz 2003; Drul 2001), pozwala to zatem na odpowiednie porównania;

c) „psychologiczne zakorzenie” badano za pomocą pięciu pytań dotyczących deklarowanego zainteresowania dla własnych korzeni (rodziny i miejsca zamieszkania), obecności historii rodziny w opowieściach rodziców czy dziadków oraz wiedzy badanego na temat imion przodków i miejsca ich urodzenia (więcej w: Lewicka 2004b). Uzyskano dwuczynnikowe rozwiązanie: „zainteresowanie dla własnych korzeni” oraz „wiedza o własnych korzeniach” (tab. 1). Stosowanymi w porównaniach miarami były wartości czynnikowe;

d) siłę stosunków z sąsiadami badano za pomocą skróconej Skali Stosunków Sąsiedzkich złożonej z 7 pytań, w odpowiedzi na które badani podawali proporcję sąsiadów (od „niemal wszyscy” do „żaden”), z którymi utrzymują różne formy kontaktów: od znajomości z widzenia do takich przejawów zaufania jak możliwość pozostawienia kluczy na czas wyjazdu. Ta jednoczynnikowa skala była poprzednio stosowana w wielu badaniach, zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie (Lewicka 2004a, 2004b) i wszystkie analizy pokazują, że cechuje się wysoką rzetelnością (por. tab. 1). Stosowaną w obliczeniach miarą była wartość czynnika.

(3) Postawy narodowe. Informacje o postawach narodowych respondentów uzyskano z kilku narzędzi:

a) ze wspomnianej podskali Skali Identyfikacji z Miejscem Zamieszkania dotyczącej identyfikacji z krajem oraz (też wspomnianej) pozycji „kraju” jako obiektu autoidentyfikacji w Skali Autoidentyfikacji (tab. 1);

b) dwóch pytań, z których jedno dotyczyło poczucia dumy z bycia Polakiem/Ukraińcem, drugie – przekonania, że Polacy/Ukraińcy w swej historii zachowywali się szlachetniej niż inne narody. Oba te pytania korelują wysoko, a utworzona w ten sposób skala cechuje się akceptowaną rzetelnością (tab. 1). Wskaźnikiem stosowanym w porównaniach była wartość czynnika;

c) skali spostrzeganych wzajemnych rachunków krzywd oraz długów wdzięczności wobec Polaków/Ukraińców ze strony innych narodowości. Badani najpierw na czterech skalach ogólnych oceniali stopień pokrzywdzenia Polski/Ukrainy przez inne narodowości, krzywd odniesionych przez inne narodowości ze strony Polski/Ukrainy, ich zadłużenia względem Polski/Ukrainy oraz Polski/Ukrainy względem nich. Następnie tych samych ocen dokonywali w odniesieniu do 10 różnych narodowości: Amerykanów, Austriaków, Czechów (w próbie ukraińskiej Rumunów), Francuzów, Litwinów, Niemców, Rosjan, Szwedów (Białorusinów), Ukraińców (Polaków) oraz Żydów. W porównaniach zarówno wewnątrz krajowych, jak i pięciu regionów łącznie zastosowano cztery wskaźniki będące średnimi z 10 skal (ocena spostrzeganych krzywd zaznaczonych

od innych narodów, ocena krzywd wyrządzonych innym, ocena spostrzeganego zadłużenia względem innych narodów i ocena zadłużenia innych względem własnego narodu) (por. tab. 1).

(4) Postawy liberalne vs. konserwatywne. Liberalizm–konserwatyzm mierzo-ny był samodzielnie skonstruowanym narzędziem, wzorowanym na Skali Polaryzacji Opinii Tomkinsa (1963; Robinson et al. 1999), na który składa się 12 par twierdzeń. Badany miał za zadanie wybrać z pary twierdzenie, z którym się bardziej zgadza, i określić na skali 1–3 stopień zgody z tym twierdzeniem. Twierdzenia dotyczą takich kwestii jak: absolutyzm vs. relatywizm wartości, punitywność vs. liberalizm, liberalny vs. autorytarny styl wychowania dzieci, nacisk na moralność vs. kompetencje, preferencja dla scentralizowanego vs. zdecentralizowanego systemu edukacji itd. Według teorii Tomkinsa są to wszystko różne aspekty wymiaru nazwanego wymiarem „prawicy–lewicy” albo „postaw normatywnych vs. humanistycznych”. W opisywanym badaniu wymiar ten nazwano wymiarem „konserwatyizmu-liberalizmu”. Ze względu na małą homogeniczność skali (por. tab. 1) jako miarę zastosowano średnią odpowiedzi.

Procedury porównywania regionów

Analizy podobieństw między regionami dokonano w dwóch krokach: naj-
pierw oddzielnie dla trzech regionów Polski oraz dwóch regionów Ukrainy,
a następnie wspólnie – dla pięciu regionów łącznie. W pierwszej analizie
uwzględniono pojedyncze zmienne, w drugiej – zmienne pogrupowane w szer-
sze kategorie tematyczne.

Porównania wewnątrz krajów. Do porównań użyto albo miar surowych (średnich odpowiednich podskal, miar częstości), albo wskaźników wystan-
daryzowanych dla każdej z prób niezależnie (wartości czynnikowych ob-
liczonych oddzielnie dla próby polskiej oraz ukraińskiej). Zastosowano stan-
dardowe testy istotności różnic: jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA (próba polska), testy t studenta (próba ukraińska) oraz – wówczas gdy wskaź-
niki miały charakter częstościowy – testy χ^2 . Sprawdzone też, w jakim stopniu
zaobserwowane różnice międzyregionalne są efektem przynależności do re-
gionu, a więc są wyrazem swoistej „regionalnej mentalności”, a w jakim mogą
być artefaktem wynikającym z obiektywnych różnic między regionami, przede
wszystkim w zakresie poziomu urbanizacji, mającego zasadniczy wpływ na
większość postaw i zachowań społecznych. Aby zatem wyeliminować wpływ
czynnika urbanizacji, zastosowano serię analiz wariancji, wprowadzając oprócz
regionu (trzy poziomy czynnika w Polsce, dwa na Ukrainie) wielkość miej-
sowości zamieszkania (cztery poziomy czynnika).

Porównania łączne pięciu regionów. W porównaniu tym ujednolicono
kryteria porównań dla obu krajów. W przypadku miar częstości lub średnich
z odpowiednich skal miary te były oczywiście identyczne z zastosowanymi
w analizie pierwszej, w odniesieniu jednak do tych wskaźników, które miały
postać wartości czynnikowych, przeprowadzono najpierw analizy czynnikowe

narzędzi łącznie dla próby polskiej i ukraińskiej, a następnie zapisano zmienne w postaci odpowiednich wartości czynnikowych. Dokonano w ten sposób standaryzacji wskaźników dla obu prób łącznie.

Porównań dokonywano za pomocą hierarchicznej analizy skupień, przy czym pojedyncze zmienne połączono w kilka szerszych kategorii, tzn. porównywano pięć regionów pod względem kilku wskaźników łącznie. Uwzględniono następujące ogólne kategorie:

(a) kapitał kulturowy – uwzględniono pięć wskaźników: wykształcenie badanego, wykształcenie obojga rodziców, wielkość biblioteki własnej i rodziców,

(b) „modernizacja” regionu – uwzględniono wskaźniki: poziom urbanizacji regionu oraz liczba osób w gospodarstwie domowym,

(c) obiektywne zakorzenienie w miejscu zamieszkania – uwzględniono długość czasu zamieszkiwania w obecnym miejscu (domu, okolicy, miejscowości, województwie) oraz reprezentowaną generację w miejscowości i w obecnym regionie zamieszkania,

(d) tożsamość lokalna i poczucie psychologicznego zakorzenienia – uwzględniono wskaźniki: poziom identyfikacji z okolicą domu, poziom identyfikacji z miejscowością zamieszkania, wybór lub nie miejscowości oraz regionu jako obiektu autoidentyfikacji, zainteresowanie dla własnych korzeni, wiedza o własnych korzeniach, a także siła stosunków sąsiedzkich,

(e) postawy narodowe – uwzględniono wskaźniki: poziom identyfikacji z krajem, naród jako obiekt identyfikacji, postawy narodowe (duma z powodu bycia Polakiem/Ukraińcem, przekonanie, że własny naród w przeszłości zachowywał się bardziej szlachetnie niż inne narody) oraz ocena wzajemnych krzywd i długów wdzięczności własnego kraju i dziesięciu innych krajów,

(f) przekonania konserwatywne vs. liberalne: uwzględniono średni wynik w skali liberalizmu–konserwatyizmu.

Na zakończenie przeprowadzono zbiorczą hierarchiczną analizę skupień na wszystkich wskaźnikach łącznie.

Wyniki

Zróżnicowanie regionalne Polski i Ukrainy w zakresie poziomu urbanizacji i charakterystyki demograficznej

Poziom urbanizacji mierzony liczbą ludności miejskiej w porównaniu z wiejską był w badanej próbie istotnie wyższy na ziemiach zachodnich i północnych aniżeli w województwach ściany wschodniej i Galicji, przy czym różnice te dotyczyły przede wszystkim mniejszych i średnich miast (do 200 tysięcy mieszkańców) oraz wsi (por. tab. 2). Jeszcze większe zróżnicowanie pod tym względem wykazywała Ukraina: 50% przebadanej próby obwodów wschodniej Ukrainy, w porównaniu z 22% na Ukrainie Zachodniej, zamieszkiwało miasta powyżej 200 tysięcy, podczas gdy odpowiednie procenty dla mieszkańców wsi wyniosły 15% na Ukrainie wschodniej i ponad 48% na zachodniej (tab. 3).

Tab. 2. Zróżnicowanie regionalne Polski (zmienne kategoryjne) – zestawienie procentowe

Cecha	Kategoria	Ziemie zachodnie i północne	Ściana wschodnia	Galicja	df	χ^2
Wielkość miejscowości	Powyżej 200 tysięcy	15,1	20,8	15,7	6,1328	67,084***
	51–200 tysięcy	14,5	7,0	12,6		
	Poniżej 50 tysięcy	37,6	21,6	22,1		
	Wieś	32,8	50,5	49,6		
Identyfikacja	Miejscowość	52,2	64,6	58,3	2,1328	14,456***
	Region	23,3	28,9	27,7	2,1328	4,473 n.i.
	Naród	87,2	90,8	91,9	2,1327	6,269*
	Europa Środkowo-wschodnia	3,3	5,1	3,1	2,695	0,260 n.i.
	Europa	33,3	22,4	23,2	2,1328	18,037***
	Świat	12,8	9,5	3,9	2,1328	20,614***
	człowiek	63,7	69,5	65,5	2,1328	3,360 n.i.
Generacja w miejscowości	Nowo przybyły	69,5	50,5	44,1	6,1312	212,26***
	Urodzony	20,1	14,3	8,1		
	Rodzice urodzeni	9,2	16,5	16,0		
	Dziadkowie urodzeni	1,2	18,6	31,7		
Generacja w regionie	Nowo przybyły	34,2	6,0	6,5	6,1307	468,12***
	Urodzony	32,5	9,5	5,9		
	Rodzice urodzeni	25,3	34,1	26,8		
	Dziadkowie urodzeni	7,9	50,4	60,7		

* – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$

Źródło: badania własne.

Tab. 3. Zróżnicowanie regionalne Ukrainy (zmiennie kategoryjne) – zestawienie procentowe

Cecha	Kategoria	Ukraina zachodnia	Ukraina wschodnia	df	χ^2
Wielkość miejscowości	Powyżej 200 tysięcy	22,4	50,4	3,900	135,897***
	51–200 tysięcy	7,8	14,0		
	Poniżej 50 tysięcy	21,1	20,4		
	Wieś	48,7	15,1		
Identyfikacja	Miejscowość	60,2	78,2	1,900	34,217***
	Region	37,1	49,6	1,900	14,190***
	Naród	89,6	68,0	1,900	62,533***
	Europa Środkowo-wschodnia	3,1	6,4	1,900	5,495*
	Europa	14,4	6,9	1,900	13,479***
	Świat	18,7	12,2	1,900	7,155**
	Człowiek	73,3	74,0	1,900	0,052 n.i.
Generacja w miejscowości	Nowo przybyły	44,7	51,1	3,900	17,458***
	Urodzony	10,9	16,9		
	Rodzice urodzeni	13,1	10,7		
	Dziadkowie urodzeni	31,3	21,3		
Generacja w regionie	Nowo przybyły	8,9	19,6	3,891	62,501***
	Urodzony	3,3	11,7		
	Rodzice urodzeni	11,8	16,7		
	Dziadkowie urodzeni	75,9	51,9		

* – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$

Źródło: badania własne.

Gospodarstwa domowe były średnio mniej liczne na ziemiach zachodnich i północnych aniżeli w regionach wschodniej i południowej Polski (tab. 4) oraz we wschodnich w porównaniu z zachodnimi obwodami Ukrainy (tab. 5), za co częściowo (ale tylko częściowo) odpowiadały różnice w poziomie urbanizacji regionów (tab. 6).

Tab. 4. Zróżnicowanie regionalne Polski (zmiennie ciągłe): wartości średnie (M) oraz odchylenia standardowe (SD)

Cecha	Ziemie zachodnie i północne		Ściana wschodnia		Galicja		df	F
	M	SD	M	SD	M	SD		
Kapitał kulturowy – wykształcenie	0,039b	1,00	-0,145a	0,963	0,086b	1,016	2,1245	5,47**
Kapitał kulturowy – książki	0,126a	0,983	-0,080b	0,950	-0,127b	1,016	2,1303	8,76***
Liczba osób w gospodarstwie	2,85a	1,54	3,22b	1,64	3,20b	1,73	2,1325	11,658***
Czas w domu	18,45a	12,67	21,36b	15,85	24,13c	15,49	2,1324	17,79***
Czas w okolicy	22,35a	14,32	26,96b	18,35	30,38c	17,98	2,1275	26,56***
Czas w miejscowości	30,35a	15,80	32,72a	18,25	35,75b	19,04	2,1273	10,42***
Czas w województwie	35,73a	15,52	39,45ab	17,73	38,28b	20,57	2,1265	5,392**
Identyfikacja z okolicą	-0,185a	1,032	0,131b	0,930	0,176b	1,000	2,1317	19,43***
Identyfikacja z miejscowością	-0,164a	1,030	0,044b	0,938	0,229c	0,906	2,1319	18,14***
Identyfikacja z krajem	-0,061ab	1,071	-0,01bc	0,940	0,113cd	0,926	2,1313	3,38*
Uczucia nacjonalistyczne	-0,107a	1,028	0,064b	0,936	0,117b	1,002	2,1303	6,619***
Nas krzywdzono	3,93b	0,82	3,58a	0,85	3,86b	0,78	2,1307	21,52***
My krzywdziliśmy	1,43b	0,39	1,30a	0,37	1,39b	0,41	2,1308	12,76***
My zawdzięczamy	2,81b	1,06	2,51a	1,17	2,85b	1,04	2,1309	10,87***
Nam zawdzięczają	3,57b	1,18	3,02a	1,18	3,35b	1,12	2,1304	24,28***
Stosunki sąsiedzkie	-0,13a	1,01	0,05b	0,96	0,17b	1,00	2,1268	10,330***
Zainteresowanie korzeniami	-0,11ab	1,01	0,04bc	1,00	0,13c	0,96	2,1262	6,909***
Wiedza o korzeniach	-0,11a	1,00	-0,07a	1,02	0,25b	0,94	2,1262	15,584***
Konserwatyzm	0,40a	0,73	0,71b	0,77	0,72b	0,77	2,1190	26,87***

* – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$ Legenda: średnie o różnych oznaczeniach literowych różnią się przynajmniej przy $p < 0,05$.

Źródło: badania własne.

Tab. 5. Zróźnicowanie regionalne Ukrainy (zmiennne ciągłe)

Cecha	Ukraina Zachodnia		Ukraina Wschodnia		df	t
	M	SD	M	SD		
Kapitał kulturowy – wykształcenie	-0,088	1,02	0,095	0,97	829	-2,648**
Kapitał kulturowy – książki	-0,106	1,02	0,107	0,97	894	-3,210***
Liczba osób w gospodarstwie	3,53	1,29	3,08	1,19	897	-5,462***
Czas w domu	24,68	16,81	18,40	13,59	898	6,158***
Czas w okolicy	26,75	18,08	20,72	13,88	898	5,615***
Czas w miejscowości	35,44	18,19	33,44	15,92	898	1,753 n.i.
Czas w województwie	39,04	17,49	36,37	16,16	898	2,374*
Identyfikacja z okolicą	0,082	0,951	-0,082	1,041	898	2,470*
Identyfikacja z miejscowością	0,075	0,973	-0,075	1,022	898	2,266*
Identyfikacja z krajem	0,101	0,975	-0,101	1,015	898	3,06**
Uczucia nacjonalistyczne	0,261	0,82	-0,278	1,10	852	8,174***
Nas krzywdzono	3,60	0,91	2,62	1,20	898	13,80***
My krzywdziliśmy	1,23	0,36	1,19	0,36	898	1,61 n.i.
My zawdzięczamy	2,40	1,15	1,75	1,07	898	8,76***
Nam zawdzięczają	3,35	1,21	1,45	0,51	898	28,93***
Stosunki sąsiedzkie	0,126	0,870	-0,128	1,102	892	3,838***
Zainteresowanie korzeniami	0,196	0,936	-0,202	1,024	869	5,989***
Wiedza o korzeniach	0,152	0,928	-0,157	1,047	869	4,615***
Konserwatyzm	0,46	0,77	0,30	0,74	898	3,255***

* – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$

Źródło: badania własne.

Nie wykazano żadnego zróźnicowania regionalnego obu krajów w zakresie wieku mieszkańców ani liczby posiadanych dzieci. Oceniany przez ankierów standard życia badanych w próbie polskiej zależał wyłącznie od wielkości miejscowości (był najniższy na wsi, najwyższy w największych miastach, $F(3,1327) = 10,30$, $p < 0,001$), w próbie ukraińskiej natomiast zależał zarówno od regionu, $F(1,900) = 24,62$, $p < 0,001$, jak i od wielkości miejscowości, $F(3,900) = 7,33$, $p < 0,001$. Ankierzy ocenili standard życia mieszkańców Ukrainy wschodniej jako istotnie niższy niż mieszkańców Ukrainy zachodniej, co może dziwić, zważywszy, że średni dochód na głowę mieszkańca jest na Ukrainie wschodniej o 40% wyższy niż na zachodniej (Hrycak 2001).

Tab. 6. Efekty główne regionu oraz wielkości miejscowości dla kryteriów porównań w Polsce i na Ukrainie

Zmienna	Polska		Ukraina	
	Region	Wielkość miejscowości	Region	Wielkość miejscowości
Kapitał kulturowy – wykształcenie	F(2,1236) = 1,54	F(3,1236) = 6,92***	F(1,831) = 1,09	F(3,831) = 33,80***
Kapitał kulturowy – książki	F(2,1294) = 1,28	F(3,1294) = 6,57***	F(1,896) = 0,570	F(3,896) = 25,79***
Liczba osób w gospodarstwie	F(2,1063) = 6,94***	F(3,1315) = 26,46***	F(1,892) = 17,70***	F(3,892) = 10,60***
Czas w domu	F(2,1315) = 8,50***	F(3,1315) = 13,04***	F(1,892) = 9,20**	F(3,892) = 19,11***
Czas w okolicy	F(2,1266) = 9,37***	F(3,1266) = 34,41***	F(1,892) = 5,13*	F(3,892) = 22,48***
Czas w miejscowości	F(2,1264) = 3,83*	F(3,1264) = 0,508	F(1,892) = 0,248	F(3,892) = 7,94***
Czas w województwie	F(2,1256) = 1,30	F(3,1256) = 4,97**	F(1,892) = 0,275	F(3,892) = 4,60**
Identyfikacja z okolicą	F(2,1308) = 5,35*	F(3,1308) = 38,88***	F(1,892) = 5,75*	F(3,892) = 9,56***
Identyfikacja z miejscowością	F(2,1310) = 12,01***	F(3,1310) = 13,54***	F(1,892) = 1,31	F(3,892) = 24,37***
Identyfikacja z krajem	F(2,1304) = 3,47*	F(3,1304) = 2,72*	F(1,892) = 5,00*	F(3,892) = 15,82***
Uczucia nacjonalistyczne	F(2,1294) = 6,62***	F(3,1294) = 2,96*	F(1,846) = 47,74***	F(3,846) = 7,98***
Nas krzywdzono	F(2,1298) = 15,50***	F(3,1298) = 5,53***	F(1,892) = 132,06***	F(3,892) = 3,77**
My krzywdziliśmy	F(2,1299) = 15,17***	F(2,1299) = 11,53***	F(1,892) = 0,298	F(3,892) = 0,072
My zawdzięczamy	F(2,1300) = 8,02***	F(3,1300) = 5,62***	F(1,892) = 45,02***	F(3,892) = 0,508
Nam zawdzięczają	F(2,1295) = 24,00***	F(3,1295) = 2,65*	F(1,892) = 545,75***	F(3,892) = 7,45***
Stosunki sąsiedzkie	F(2,1259) = 0,901	F(3,1259) = 37,40***	F(1,886) = 5,37*	F(3,886) = 24,04***
Zainteresowanie korzeniami	F(2,1253) = 2,35 n.i.	F(3,1253) = 13,16***	F(1,863) = 21,22***	F(3,863) = 9,40***
Wiedza o korzeniach	F(2,1253) = 5,40***	F(3,1253) = 11,65***	F(1,863) = 35,42***	F(3,863) = 2,77*
Konserwatyzm	F(2,1181) = 14,82***	F(3,1181) = 8,22***	F(1,892) = 6,21*	F(3,892) = 10,78***

* - p < 0,05; ** - p < 0,01; *** - p < 0,001

Źródło: badania własne.

Obiektywne zakorzeniecie

Zgodnie z wszystkim, co na ten temat wiadomo, zasiedlone po wojnie ziemie zachodnie i północne charakteryzował istotnie niższy obiektywny poziom zakorzenia mieszkańców aniżeli tradycyjnie przynależne do Polski ziemie Polski wschodniej i południowo-wschodniej. Mieszkańcy ziem zachodnich i północnych istotnie krócej aniżeli mieszkańcy ściany wschodniej i Galicji zamieszkiwali w obecnym domu, w jego okolicy, w obecnej miejscowości i w województwie (tab. 4). W znacznym stopniu owe różnice wyjaśnia jednak zróżnicowanie urbanistyczne badanych regionów (por. tab. 6), a dokładniejsze porównanie średnich wykazało, że zaobserwowane regionalne różnice w długości zamieszkiwania w obecnym miejscu dotyczą głównie mieszkańców wsi (większa „zasiedziałość” mieszkańców wsi galicyjskiej niż wsi na ziemiach zachodnich).

Innym wskaźnikiem obiektywnego zakorzenia była reprezentowana generacja. W badanej próbie mieszkańcy ziem zachodnich i północnych reprezentowali młodsze generacje w miejscowości oraz w regionie obecnego zamieszkania (tab. 2) aniżeli mieszkańcy pozostałych dwóch regionów. Ponad jedna trzecia obecnych mieszkańców ziem zachodnich i północnych to osoby przybyłe z innych regionów, a więc tam nie urodzone, a tylko około 8% reprezentowało trzecią generację (któreś z dziadków urodziło się w tym regionie), przy analogicznych liczbach dla regionów wschodnich i południowo-wschodnich – około 6% przybyłych i 50–60% reprezentantów trzeciej generacji (tab. 2). Warto wspomnieć, że 31,6% próby mieszkańców ziem zachodnich i północnych miało w którymś pokoleniu pochodzenie kresowe (pochodziło z terenów, które po II wojnie światowej zostały przyłączone do Związku Radzieckiego), przy zaledwie 9,5% mieszkańców ściany wschodniej oraz 5,1% mieszkańców dwóch województw Galicji.

Analogiczne, choć słabsze, zróżnicowanie w zakresie obiektywnego zakorzenia wykazuje Ukraina. Mieszkańcy Ukrainy wschodniej średnio zamieszkiwali krócej w aktualnym domu, okolicy domu, a także w obwodzie aniżeli mieszkańcy Ukrainy zachodniej (por. tab. 5), choć podobnie jak w próbie polskiej silnym wyznacznikiem tych różnic był zróżnicowany poziom urbanizacji obu regionów (tabela 6). Mieszkańcy Ukrainy wschodniej reprezentowali też „młodsze” generacje zarówno w miejscowości obecnego zamieszkania, jak i w obecnym regionie (tab. 3). Szczególnie zasiedlałą grupą badanych byli mieszkańcy Ukrainy zachodniej – tam w obecnym regionie zamieszkania trzecią generację reprezentowało prawie 76% badanej próby.

Zróżnicowanie etniczne

W przeciwieństwie do Polski Ukraina jest krajem znacznie bardziej heterogenicznym narodowościowo, przy czym najbardziej zróżnicowana jest Ukraina wschodnia. W próbie respondentów Ukrainy wschodniej 23,3% określiło się

jako Rosjanie, a 73,6% jako Ukraińcy, przy analogicznych liczbach dla Ukrainy zachodniej: 4,2% Rosjan oraz 95,1% Ukraińców. W próbie mieszkańców Ukrainy wschodniej 39,6% respondentów albo było urodzonych, albo miało przodków urodzonych na terenie obecnej Rosji lub innych byłych republik Związku Radzieckiego w porównaniu z 11,6% respondentów Ukrainy zachodniej. Z terenów Polski pochodziło 11,1% respondentów lub ich przodków z Ukrainy zachodniej w porównaniu z 2,0% z Ukrainy wschodniej.

Zróżnicowanie regionalne Polski i Ukrainy w zakresie kapitału kulturowego

Dwie zastosowane miary kapitału kulturowego obejmowały kapitał „formalny”, na który złożyły się wykształcenie własne oraz wykształcenie obojga rodziców, oraz kapitał „duchowy”: wielkość własnej domowej biblioteki i biblioteki w domu rodziców. Odpowiednie porównania wykazały zróżnicowanie regionalne w zakresie obu rodzajów kapitału kulturowego w obu krajach. Mieszkańców ziem zachodnich i północnych cechował wyższy poziom kapitału „formalnego” aniżeli (szczególnie) mieszkańców ściany wschodniej oraz wyższy poziom kapitału „duchowego” aniżeli mieszkańców obu regionów wschodnich i południowo-wschodnich (tab. 4). W przypadku Ukrainy otrzymano analogiczne różnice, obie na korzyść Ukrainy wschodniej (tab. 5). Dodatkowe analizy z uwzględnieniem narodowości osób badanych na Ukrainie wykazały, że szczególnie wysokim kapitałem kulturowym cechowali się Rosjanie zamieszkałi na Ukrainie zachodniej, a szczególnie niskim Ukraińcy z tego regionu (istotna interakcja regionu kraju i narodowości, $F(1,814) = 13,82$, $p < 0,001$ dla kapitału „formalnego” oraz $F(1,878) = 18,40$, $p < 0,001$ dla kapitału „duchowego”).

Kolejne analizy uwzględniające czynnik urbanizacji oprócz czynnika regionu wykazały jednak, że na zróżnicowanie regionalne pod względem kapitału kulturowego zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie wpływała zmiana wielkości miejscowości, całkowicie eliminując efekt regionu w obu krajach (tabela 6). Należy jednak zaznaczyć, że w badanej próbie związek między wielkością miejscowości a wielkością obu kapitałów nie był liniowy. Na Ukrainie najniższy poziom obu rodzajów kapitałów uzyskali mieszkańcy wsi, ale już drudzy w kolejności okazali się mieszkańcy miast liczących od 50 do 200 tysięcy mieszkańców. W Polsce najniższym poziomem kapitału kulturowego charakteryzowali się mieszkańcy miast liczących między 50 a 200 tysięcy mieszkańców, najwyższym – miast największych.

Zróżnicowanie regionalne Polski i Ukrainy w zakresie tożsamości lokalnej

Kolejne analizy dotyczyły „psychologicznego zakorzenienia” osób badanych, a więc ich psychologicznych związków z miejscem zamieszkania, zainteresowania dla własnej historii i historii miejsca zamieszkania, siły więzi sąsiedzkich w miejscu zamieszkania, a także deklarowanych autoidentyfikacji w katego-

riach miejscowości zamieszkania oraz regionu kraju. Wszystkie te wskaźniki wykazywały wyraźne zróżnicowanie regionalne. Mieszkańcy ziem zachodnich i północnych w istotnie mniejszym stopniu czuli się przywiązani do swojego bezpośredniego miejsca zamieszkania (okolicy domu i miejscowości) aniżeli mieszkańcy ściany wschodniej czy Galicji (tab. 4). Różnice te wynikały jednak głównie ze zróżnicowanego poziomu urbanizacji tych trzech regionów (tab. 6): mieszkańcy wsi, liczniejszych w Polsce wschodniej i południowo-wschodniej, wykazywali silniejsze przywiązanie do miejsca zamieszkania aniżeli mieszkańcy miast, przy czym związek wielkości miejscowości z deklarowanym przywiązaniem do miejsca był liniowy. Niezależnie jednak od tego obiektywnego czynnika okazało się, że również zróżnicowanie na osi „wschód–zachód” odgrywa istotną rolę, mieszkańcy terenów zachodnich deklarowali bowiem dużo mniejsze przywiązanie do miejsca zamieszkania (okolicy i miejscowości) niż mieszkańcy regionów wschodnich i południowo-wschodnich (tab. 6).

Bardziej złożony jest charakter zależności między przywiązaniem do miejsca zamieszkania na Ukrainie. Proste porównanie różnic między Ukrainą wschodnią i zachodnią ujawniło istotne różnice na korzyść Ukrainy zachodniej pod względem przywiązania zarówno do okolicy, jak i do miejscowości (tab. 5). Włączenie czynnika wielkości miejscowości zamieszkania ujawniło bardziej skomplikowane wzorce zależności. Czynniki te istotnie różnicowały przywiązanie tak do okolicy, jak i do miejscowości, i w tym ostatnim przypadku całkowicie wyeliminował efekt regionu (tab. 6). W przypadku przywiązania do okolicy efekt regionu utrzymał się, istotna jednak była również interakcja regionu i wielkości miejscowości, $F(3,899) = 10,76$, $p < 0,001$. W regionie wschodnim największe przywiązanie do okolicy wykazywali mieszkańcy wsi, najmniejsze – małych i średnich miast, w regionie zachodnim najbardziej przywiązani byli mieszkańcy średnich miast (do 200 tysięcy), pozostali respondenci nie różnili się między sobą.

Równie różnicujące były dwa dalsze wskaźniki „psychologicznego zakorzenienia”: zainteresowanie własnymi korzeniami (historią rodziny, miejsca zamieszkania) oraz wiedza na temat tych korzeni. Mieszkańcy ziem zachodnich i północnych deklarowali istotnie mniejsze zainteresowanie dla swoich korzeni aniżeli mieszkańcy Galicji, wyraźnie i na niekorzyść różnili się też od mieszkańców Galicji w zakresie wiedzy o własnych korzeniach (znajomości imion przodków i ich miejsc urodzenia). Mieszkańcy ściany wschodniej zajmowali pod względem obu tych wskaźników pozycję pośrednią (tab. 4). Analogiczne zróżnicowanie regionalne zaobserwowano dla Ukrainy: mieszkańcy obwodów wschodnich wykazywali mniejsze zainteresowanie dla swoich korzeni i mniej na ich temat wiedzieli niż mieszkańcy obwodów zachodnich (tab. 5).

Pojawia się oczywiście pytanie, jak dalece owo deklarowane zainteresowanie dla rodzinnych korzeni, a zwłaszcza wiedza na ich temat, nie jest prostą funkcją reprezentowanej generacji: ktoś, kto wie, że od pokoleń jego rodzina zamieszkuje daną miejscowość czy region, wie lepiej, gdzie urodzili się jego przodkowie czy jak się nazywali (choćby odwiedzając rodzinne groby na lokalnym

cmentarzu), niż ktoś, kto reprezentuje świeższe generacje. Wyjaśniałoby to większy poziom wiedzy bardziej „zasiedziały” mieszkańców Galicji niż nowo przybyłych mieszkańców ziem zachodnich czy północnych. Można jednak też oczekiwać zależności odwrotnej: to właśnie nowo przybyli, skądinąd jeszcze niezakorzenieni mieszkańcy danej miejscowości czy regionu, powinni się bardziej interesować swoją przeszłością i historią miejsca, do którego przyjechali, niż zasiedziali mieszkańcy tych terenów.

Sprawdzono zatem wpływ regionu oraz reprezentowanej generacji na wielkość deklarowanych zainteresowań własnymi korzeniami oraz wiedzę na ich temat. Analizy przeprowadzono oddzielnie dla Polski i dla Ukrainy. Czynniki „generacja” rzeczywiście okazał się zmienną istotnie wpływającą na wielkość deklarowanych zainteresowań korzeniami oraz na wielkość wiedzy, choć nie wyeliminował on wpływu regionu. Szczególnie dużą rolę odgrywał czynnik „generacji w regionie”, który – jak się okazało – silnie wpływał na wielkość wiedzy o korzeniach zarówno w Polsce, $F(3,1251) = 113,01$, $p < 0,002$, jak i na Ukrainie, $F(3,863) = 64,29$, $p < 0,001$. W przypadku zainteresowań korzeniami wpływ generacji był w obu krajach mniej wyraźny (w Polsce wpływ generacji w regionie na zainteresowanie korzeniami wyniósł $F(3,1251) = 3,77$, $p < 0,01$, a w miejscowości $F(3,1255) = 4,69$, $p < 0,01$, na Ukrainie, odpowiednio, $F(3,862) = 6,43$, $p < 0,001$ dla generacji w regionie oraz $F(3,871) = 4,69$, $p < 0,01$ dla generacji w miejscowości).

Należy jednak podkreślić, że związek między reprezentowaną generacją a zainteresowaniami korzeniami oraz wiedzą na temat tych korzeni nie był prostoliniowy. O ile we wszystkich niemal przypadkach osoby reprezentujące trzecią generację (któreś z dziadków urodzone w danej miejscowości czy regionie) deklarowały największe zainteresowanie oraz posiadały największą wiedzę o swoich korzeniach, o tyle w większości przypadków drugą grupą pod względem natężenia obu tych zmiennych były osoby nowo przybyłe do danego miejsca, a z kolei najniższe wyniki uzyskiwały na ogół osoby reprezentujące drugą generację (któreś z rodziców urodzone w danym regionie lub miejscowości). Tak więc zarówno najbardziej, jak i najmniej zakorzenieni wydają się w największym stopniu zainteresowani swoimi korzeniami.

Pomimo istotności czynnika „generacja” utrzymał się również wpływ „regionu” na zainteresowanie korzeniami oraz na wiedzę o korzeniach zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie. Czynniki ten był szczególnie silnie związany z zainteresowaniami korzeniami na Ukrainie, $F(1,871) = 25,67$, $p < 0,001$ (w przypadku analizy uwzględniającej czynniki generacji w miejscowości) oraz $F(1,863) = 15,19$, $p < 0,001$ (analiza wpływu generacji w regionie), ale zachował też swój wpływ na zainteresowanie korzeniami w Polsce, $F(2,1251) = 5,81$, $p < 0,001$ (analiza uwzględniająca wpływ generacji w regionie). W przypadku zmiennej wiedzy o korzeniach uzyskano istotny efekt regionu na Ukrainie, $F(1,879) = 6,55$, $p < 0,01$ (analiza uwzględniająca wpływ generacji w miejscowości) oraz w Polsce, $F(2,1251) = 13,12$, $p < 0,001$ (analiza uwzględniająca wpływ generacji w regionie). Tak więc mieszkańcy ziem

zachodnich i północnych nie tylko ze względu na reprezentowaną „świeższą” generację wykazują mniejsze zainteresowanie i wiedzę o własnych korzeniach niż mieszkańcy (szczególnie) Galicji, i to samo dotyczy mieszkańców Ukrainy wschodniej w porównaniu z zachodnią.

Oprócz znaczenia generacji sprawdzono też wpływ poziomu urbanizacji na oba wskaźniki stosunku do własnych korzeni. W próbie polskiej czynnik wielkości miejscowości wyeliminował niemal całkowicie efekt regionu dla zmiennej zainteresowania dla własnych korzeni (mieszkańcy wsi deklarowali najwyższe zainteresowanie, w czym odbiegali istotnie od pozostałych trzech rodzajów miejscowości, które nie różniły się między sobą), nie wyeliminował jednak wpływu regionu na wiedzę na temat korzeni (tab. 6). W próbie ukraińskiej efekt regionu utrzymał się zarówno dla zainteresowania korzeniami, jak i wiedzy na ich temat (tab. 6).

Miejsce, w którym się mieszka, to również ludzie, z którymi się człowiek na co dzień spotyka, w tym przede wszystkim mieszkający najbliżej – sąsiedzi. Słabsze więzi sąsiedzkie przejawiali mieszkańcy ziem zachodnich niż ściany wschodniej i Galicji, które nie różniły się między sobą (tab. 4), oraz Ukrainy zachodniej niż wschodniej (tab. 5). Podobnie zatem jak w przypadku przywiązania do miejsca i zainteresowania korzeniami, mieszkańców ziem zachodnich i północnych oraz Ukrainy wschodniej cechowało słabsze „społeczne zakorzenienie” w obecnym miejscu zamieszkania niż mieszkańców wschodnich i południowo-wschodnich rejonów Polski oraz zachodniej Ukrainy.

Podobnie jednak jak w przypadku przywiązania do miejsca, siła stosunków sąsiedzkich uzależniona bywa od poziomu urbanizacji regionu: wyższej urbanizacji towarzyszy na ogół osłabienie lokalnych więzi sąsiedzkich i zastępowanie ich luźniejszymi i mniej zobowiązującymi kontaktami zawodowymi czy towarzyskimi. Analogicznie zatem jak w przypadku pozostałych zmiennych, do analizy włączono czynnik wielkości miejscowości. Rzeczywiście, w próbie polskiej czynnik „wielkości miejscowości” całkowicie wyeliminował efekt regionu (tab. 6). W próbie ukraińskiej pomimo istotnego efektu wielkości miejscowości utrzymał się efekt regionu (tabela 6), otrzymano jednak również istotną interakcję regionu i wielkości miejscowości, $F(3,894) = 18,95$, $p < 0,001$, wynikającą z faktu, iż mieszkańcy miast średniej wielkości (do 200 tysięcy) utrzymywali na zachodniej Ukrainie najsilniejsze, a na wschodniej Ukrainie najslabsze więzi sąsiedzkie. Ukraina wschodnia okazała się też bardziej zróżnicowana niż Ukraina zachodnia: o ile na tej pierwszej wszystkie miasta uzyskały istotnie niższe wyniki niż wieś, o tyle na Ukrainie zachodniej wskaźniki te były znacznie bardziej wyrównane: relacje sąsiedzkie w miastach, zwłaszcza małych i średnich, były zbliżone do relacji na wsiach.

Ostatnią miarą lokalnej tożsamości była deklarowana autoidentyfikacja: w kategoriach miejscowości zamieszkania oraz regionu kraju. W obu próbach uzyskano istotne efekty regionu: w Polsce – w zgodzie z poprzednimi wynikami – mieszkańcy ziem zachodnich i północnych deklarowali słabszą autoidentyfikację w kategoriach miejscowości zamieszkania niż mieszkańcy ziem

wschodnich i południowo-wschodnich, choć nie różnili się od nich istotnie w zakresie identyfikacji z regionem (tab. 2). W próbie ukraińskiej z kolei to mieszkańcy Ukrainy wschodniej części deklarowali autoidentyfikację w kategoriach miejscowości, a także regionu kraju, niż mieszkańcy Ukrainy zachodniej (tab. 3).

Rezultaty ukraińskie stoją w sprzeczności z poprzednimi wynikami, sugerującymi mniejszą identyfikację lokalną i mniejszy stopień psychologicznego zakorzenienia na Ukrainie wschodniej niż zachodniej, choć pozostają w zgodzie z obiegowymi (mimo że nie zawsze podpartymi wynikami badań – por. Czernysz 2003) poglądami, iż to właśnie najbliższe otoczenie (miejscowość, region), w przeciwieństwie do całego kraju, jest właściwym przedmiotem odniesienia na Ukrainie wschodniej, podczas gdy na zachodzie kraju przeważa tożsamość narodowa. To wszak odwołując się do poglądów mieszkańców wschodniej Ukrainy i w opozycji do poglądów nacjonalistycznych tworzył partię „Regiony” uprzedni premier Ukrainy i jej niedoszły prezydent, Wiktor Janukowycz.

Podobnie jak w przypadku przywiązania do miejsca sprawdzono ewentualny, niezależny od regionu wpływ rozmiarów miejscowości zamieszkania na deklarowaną autoidentyfikację w kategoriach miejscowości oraz regionu kraju. W próbie polskiej autoidentyfikacja w kategoriach miejscowości nie zależała od jej wielkości, w próbie ukraińskiej natomiast otrzymano istotne zróżnicowanie w tym zakresie zarówno na wschodniej, jak i zachodniej Ukrainie: mieszkańcem swojej miejscowości częściej czuli się mieszkańcy miast niż wsi, przy czym na wschodniej Ukrainie dotyczyło to wszystkich miast, $\chi^2(3,450) = 11,801$, $p < 0,01$, a na zachodniej Ukrainie miast największych i drugich pod względem wielkości, $\chi^2(3,450) = 10,055$, $p < 0,05$.

Odwrotny wzorzec otrzymano dla identyfikacji w kategoriach regionu, i to zarówno w próbie polskiej, jak i ukraińskiej: tutaj częściej jako „mieszkańcy swojego regionu” deklarowały się osoby pochodzące ze wsi (ewentualnie małych miasteczek) niż z miast: $\chi^2(3,601) = 10,02$, $p < 0,05$ (ziemie zachodnie i północne), $\chi^2(3,370) = 10,738$, $p < 0,05$ (ściana wschodnia), $\chi^2(3,357) = 22,657$, $p < 0,001$ (Galicja), $\chi^2(3,450) = 8,49$, $p < 0,05$ (Ukraina zachodnia), $\chi^2(3,450) = 9,50$, $p < 0,05$ (Ukraina wschodnia).

Zróżnicowanie regionalne Polski i Ukrainy w zakresie tożsamości narodowej

Stosunek do kwestii narodowych, poczucie związku z krajem, autoidentyfikacja z własnym narodem, a także stosunek do innych narodów wyraźnie różnicowały badane regiony, w większym stopniu na Ukrainie (tab. 3 i 5), w mniejszym nieco, ale również istotnie, w Polsce (tab. 2 i 4).

Mieszkańcy ziem zachodnich i północnych deklarowali istotnie mniejsze przywiązanie do kraju aniżeli mieszkańcy Galicji, przy czym mieszkańcy ściany wschodniej zajęli pod tym względem miejsce pośrednie, nie różniąc się wyraźnie od dwóch pozostałych regionów (tab. 4). Podobne zróżnicowanie o oczekiwany kierunek otrzymano w próbie ukraińskiej: mieszkańcy Ukrainy

wschodniej deklarowali istotnie mniejsze przywiązanie do kraju niż mieszkańcy Ukrainy zachodniej (tab. 5).

W zakresie uczuć nacjonalistycznych (dumy z własnego narodu i przekonania o jego szlachetności) ziemie zachodnie i północne uzyskały niższe wskaźniki niż ściana wschodnia, a ta z kolei niższe niż Galicja (tab. 4), natomiast Ukraina wschodnia istotnie niższe wskaźniki niż Ukraina zachodnia (tab. 5).

W zakresie autoidentyfikacji mieszkańcy ziem zachodnich i północnych zdecydowanie rzadziej, w porównaniu z regionami wschodnim i południowo-wschodnimi, wymieniali jako obiekt identyfikacji własny naród, a istotnie częściej Europę (Europejczyk) oraz świat (obywatel świata) (tab. 2). Mieszkańcy Ukrainy wschodniej istotnie rzadziej wymieniali własny naród (identyfikacja jako „Ukrainiec”) niż mieszkańcy Ukrainy zachodniej (tab. 3), przy czym dotyczyło to zarówno wszystkich mieszkańców obu regionów, jak i tylko tych, którzy określili swoją narodowość jako ukraińską (w tym ostatnim przypadku 69,3% ukraińskich mieszkańców wschodniej Ukrainy w porównaniu z 92,1% ukraińskich mieszkańców Ukrainy zachodniej określiło swój obiekt autoidentyfikacji jako „Ukrainiec”, $\chi^2(1,367) = 30,278$, $p < 0,001$).

Ukrainę wschodnią od polskich ziem zachodnich i północnych odróżnia istotnie *niższa* niż na Ukrainie zachodniej autoidentyfikacja jako „Europejczyk” oraz „obywatel świata” (tab. 3). Na Ukrainie zachodniej współistnieją zatem obok siebie autoidentyfikacja w kategoriach narodu oraz w kategoriach ponadnarodowych (Europy, świata). Dodatkowe analizy wykazały jednak, że w regionie tym autoidentyfikacja „Ukrainiec” jest, podobnie zresztą jak w Polsce, negatywnie powiązana z autoidentyfikacją „Europejczyk”, $\chi^2(1,450) = 5,22$, $p < 0,05$, oraz „obywatel świata”, $\chi^2(1,450) = 6,07$, $p < 0,05$. Sugeruje to, że Ukraina zachodnia nie jest monolitem: obok osób o silnej identyfikacji narodowej (znajdujących się zresztą w większości) spotyka się też osoby o wyraźnie nienacjonalistycznej, europejskiej i kosmopolitycznej identyfikacji.

Ostatnim kryterium porównań były oceny wzajemnych krzywd i długów wdzięczności własnego narodu oraz dziesięciu innych narodowości. Porównanie odpowiednich średnich wykazało istotne zróżnicowanie regionalne we wszystkich czterech kategoriach (ocena krzywd doznanych od innych, krzywd wyrządzonych innym, zadłużenia wobec innych oraz zadłużenia innych wobec własnego narodu). W Polsce najniższe wyniki we wszystkich czterech kategoriach uzyskali mieszkańcy ściany wschodniej, istotnie różniąc się od mieszkańców ziem zachodnich i północnych oraz Galicji, którzy nie różnili się między sobą (tab. 4). Analogiczny kierunek różnic uzyskano dla Ukrainy: mieszkańcy Ukrainy wschodniej uzyskali istotnie niższe wyniki we wszystkich wskaźnikach niż mieszkańcy Ukrainy zachodniej (tab. 5). Mieszkańcy wschodnich regionów obu krajów zatem czuli się nie tylko mniej krzywdzeni w historii przez inne narodowości oraz mieli mniejsze przekonanie, że inni im coś zawdzięczają, ale też uważali, że Polacy/Ukraińcy mniej krzywdzili innych w przeszłości oraz mniej im zawdzięczają. Wskazuje to na bardziej obojętny, mniej spolaryzowany stosunek do kwestii narodowych na tych właśnie terenach.

Aby sprawdzić, w jakim stopniu na wynik ten mogła wpłynąć liczba odpowiedzi środkowych skali („trudno powiedzieć”, „i tak, i nie”), co wskazywałoby raczej na niezdecydowanie badanych pochodzących z tych regionów niż na ich odmienne przekonania, przekodowano wszystkie wyniki 7-stopniowej skali dla wszystkich czterech kryteriów, a w ich obrębie dla 10 uwzględnionych narodowości, zliczając liczbę razy, gdy udzielono odpowiedzi pozytywnych (zdecydowanie tak, tak, raczej tak), odpowiedzi negatywnych (zdecydowanie nie, nie, raczej nie) oraz neutralnych (trudno powiedzieć – i tak, i nie). Porównanie trzech regionów Polski w zakresie tych wskaźników ujawniło, że na niższe wyniki ściany wschodniej wpływały przede wszystkim istotne różnice dotyczące liczby odpowiedzi negatywnych, i to we wszystkich czterech kategoriach, $F(2,1327) = 12,05$, $p < 0,001$ dla poczucia bycia krzywdzonym, $F(2,1327) = 18,64$, $p < 0,001$ dla krzywdzenia innych, $F(2,1327) = 12,24$, $p < 0,001$ dla poczucia wdzięczności wobec innych oraz $F(2,1327) = 12,24$ dla przekonania o wdzięczności innych. Z kolei oba regiony Ukrainy różniły się pod względem wszystkich tak utworzonych wskaźników, a więc Ukraińcy wschodni dawali istotnie więcej odpowiedzi negatywnych oraz istotnie mniej neutralnych i pozytywnych we wszystkich czterech kryteriach porównań. Wygląda zatem, że to odmienne przekonania raczej (mniejsze znaczenie przywiązywane do kwestii narodowych?) aniżeli nieumiejętność udzielenia odpowiedzi leżą u podstaw otrzymanych rezultatów.

Dla wszystkich wskaźników tożsamości narodowej przeprowadzono też dodatkowe analizy wariancji z uwzględnieniem, obok czynnika regionu, również czynnika wielkości miejscowości. W próbie polskiej czynnik ten, choć we wszystkich przypadkach istotny, okazał się gorszym predyktorem tożsamości narodowej aniżeli zróżnicowanie regionalne (tabela 6). Jeszcze silniejsze efekty regionu otrzymano w zakresie większości wskaźników w próbie ukraińskiej (tabela 6), zwłaszcza dla takich wskaźników jak uczucia nacjonalistyczne, poczucie krzywdy narodowej oraz przekonanie, że inne narody zawdzięczają wiele Ukraińcom.

Konserwatywizm–liberalizm

W zgodzie z wszystkimi danymi dotyczącymi regionalnego zróżnicowania postaw politycznych (Bartkowski 2003; Zarycki 1997, 2000, 2002) również wyniki obecnego badania pokazują, że poglądy konserwatywne podzielane są istotnie częściej przez mieszkańców wschodniej i południowo-wschodniej Polski aniżeli mieszkańców ziem zachodnich i północnych (tab. 4) oraz że za wynik ten tylko częściowo odpowiada zróżnicowanie w zakresie poziomu urbanizacji obu regionów (tab. 6). Analogiczne wyniki, również w zgodzie z istniejącą wiedzą, uzyskano dla Ukrainy: mieszkańcy Ukrainy zachodniej wyznawali bardziej konserwatywne poglądy niż mieszkańcy Ukrainy wschodniej (tab. 5) i – podobnie jak w Polsce – efektu regionu nie zdołał wyeliminować istotny efekt poziomu urbanizacji (por. tab. 6).

Podsumowanie wewnątrz krajowych różnic regionalnych

Zgodnie z przewidywaniami, mieszkańców ziem zachodnich i północnych Polski cechowało istotnie niższe obiektywne zakorzenienie w miejscu zamieszkania aniżeli mieszkańców regionów wschodnich i południowo-wschodnich, czemu towarzyszył też wyraźnie niższy poziom „subiektywnego” zakorzenienia: deklarowanego przywiązania do miejsca, autoidentyfikacji w kategoriach miejscowości zamieszkania, wyższy – deklarowanych autoidentyfikacji europejskich i „kosmopolitycznych”, istotnie niższy stopień zainteresowania dla historii własnej rodziny i historii miejsca zamieszkania, słabsze relacje sąsiedzkie, a także niższy poziom konserwatyizmu przekonanych. Mieszkańcy ziem zachodnich i północnych charakteryzowali się także nieco wyższym poziomem kapitału kulturowego aniżeli zwłaszcza mieszkańcy ściany wschodniej. Wyniki te w znacznym stopniu zgodne są z istniejącą wiedzą na temat „mentalnościowego” zróżnicowania Polski (Bartkowski 2003). Częściowo odmienności te wyjaśniał zróżnicowany poziom urbanizacji. Czynniki te miały przemożny wpływ (eliminował wręcz efekt regionu) na zróżnicowanie w zakresie kapitału kulturowego, długość czasu zamieszkiwania w obecnym województwie, siłę lokalnych więzi sąsiedzkich oraz zainteresowanie dla historii rodziny i miejsca zamieszkania. W pozostałych przypadkach efekt regionu utrzymał się pomimo istotnego również efektu wielkości miejscowości, a w przypadku konserwatyizmu przekonanych okazał się nawet silniejszy.

Nietrywialne wyniki dotyczące zróżnicowania regionalnego uzyskano w odniesieniu do postaw narodowych. Mieszkańcy dwóch wschodnich województw byłej Kongresówki deklarowali wprawdzie silniejszą autoidentyfikację narodową i słabszą europejską aniżeli mieszkańcy rejonów zachodnich i północnych, plasowali się też pomiędzy silnie nacjonalistyczną Galicją a najmniej nacjonalistycznymi ziemiami zachodnimi w zakresie deklarowanej dumy narodowej i przekonania o szlachetności Polaków w historii, wykazywali jednak istotnie słabsze niż mieszkańcy pozostałych dwóch regionów przekonania dotyczące wzajemnych „zaszłości historycznych”, i tych negatywnych, i pozytywnych, w stosunkach między Polską a dziesięcioma innymi narodami. Przypominali w tym mieszkańców wschodniej Ukrainy, dla których kwestie narodowe w ogóle mają wyraźnie mniejsze znaczenie aniżeli dla mieszkańców sąsiadujących z Polską terenów wschodniej Galicji i Wołynia. Należy też podkreślić, że efekty regionalne w zakresie postaw narodowych były znacznie silniejsze aniżeli efekty wielkości miejscowości zamieszkania.

Podobnie jak w Polsce, także kierunek różnic regionalnych na Ukrainie zbieżny był z przewidywaniami (silniejszy konserwatyzm i nacjonalizm obwodów zachodnich). Wbrew jednak dominującemu przekonaniu, że tożsamość lokalna jest główną formą tożsamości na Ukrainie wschodniej, obraz, jaki wyłania się z obecnych badań, wydaje się znacznie bardziej skomplikowany. Aczkolwiek mieszkańcy wschodnich obwodów faktycznie częściej wybierali własną miejscowość i własny region, a także Europę Wschodnią

jako podstawowy obiekt autoidentyfikacji, to jednak deklarowane wprost przywiązanie do miejsca zamieszkania (okolicy domu, miejscowości) było słabsze aniżeli u mieszkańców obwodów zachodnich. Słabsze były też lokalne więzi sąsiedzkie. Z niepublikowanych danych pochodzących z tego samego badania (Lewicka, Foland 2005), zebranych za pomocą technik kartograficznych, wynika, że mieszkańcy wschodnich obwodów w porównaniu z zachodnimi wykazują słabszą tożsamość terytorialną, mierzoną stopniem interpersonalnej zgody na to, iż zamieszkiwany przez nich obszar jest przedmiotem pozytywnego odniesienia. Ukraińcy zachodni wykazywali też znacznie większą zgodność co do odrzucanych obszarów kraju (wskazywanych jako negatywne). Wygląda zatem, że wybór miejscowości oraz regionu jako głównych obiektów autoidentyfikacji w obecnym badaniu mógł być podyktowany nie tyle wysokim poziomem lokalnej tożsamości, ile ubogą ofertą możliwych odpowiedzi, a zatem badani, nie chcąc wybierać identyfikacji narodowych z jednej strony, a europejskich czy kosmopolitycznych z drugiej, wybierali to, co im „pozostało”. Wniosek taki uprawomocniają cytowane poprzednio badania Czernysz (2003): mając do dyspozycji dłuższą i mniej „terytorialnie zorientowaną” listę możliwości, mieszkańcy Doniecka, prototypowego miasta wschodniej Ukrainy, skwapliwie z tego korzystali, wybierając kategorie płciowe, wieku czy zawodu, podczas gdy mieszkańcy Lwowa preferowali kategorie narodowe.

Polska–Ukraina: podobieństwa i różnice

Powyższe analizy potwierdzają oczekiwane kierunki różnic regionalnych w Polsce oraz na Ukrainie. Z tego jednak, że (przykładowo) Ukraińcy zachodni okazali się bardziej nacjonalistyczni aniżeli Ukraińcy wschodni, a Polacy zamieszkujący regiony wschodnie i południowo-wschodnie bardziej nacjonalistyczni niż Polacy z terenów zachodnich i północnych, nie wynika jeszcze, iż mieszkańcy przedzielonych wschodnią granicą terenów będą do siebie podobni. Może bowiem się zdarzyć tak, że mierzony w liczbach bezwzględnych nacjonalizm zachodniej Ukrainy okaże się zbliżony do nacjonalizmu (lub wręcz od niego słabszy), skądinąd mniej nacjonalistycznej, zachodniej Polski. Kierunek różnic może być ten sam, wartości bezwzględne mogą być inne.

Ostatnim etapem analizy było zatem porównanie wszystkich pięciu regionów pod względem wskaźników ujednoczonych dla obu krajów (tab. 1). Porównań dokonano, grupując zmienne w kilka kategorii tematycznych (por. ich dokładniejszy opis w części pt. Metoda), a następnie przeprowadzając na nich hierarchiczną analizę skupień. Uwzględniono poziom „modernizacji” regionu, poziom obiektywnego zakorzenienia w miejscu zamieszkania, dwa wskaźniki kapitału kulturowego, wskaźniki tożsamości lokalnej, wskaźniki tożsamości narodowej, wreszcie poziom konserwatyzmu–liberalizmu przekonań. Ostateczną analizę przeprowadzono na wszystkich wskaźnikach łącznie. Wyniki przedstawiono w postaci dendrogramów (tab. 7, s. 31–32), na których miarą podo-

Tab. 7. Podobieństwa i różnice trzech regionów Polski i dwóch regionów Ukrainy – wyniki hierarchicznej analizy skupień

Zmienne	Wskaźniki	Struktura podobieństw
„Modernizacja” regionu	Procent w miastach powyżej 200 tys., procent na wsi, liczba osób w rodzinie	2
		4
		3
		1
		5
Kapitał kulturowy	Wysztalcenie własne, rodziców, liczba książek w domu, liczba książek w domu rodziców	2
		4
		3
		1
		5
Obiektywne zakorzenienie	Czas zamieszkiwania w okolicy, w miejscowości, w województwie, procent przyjezdnych i trzeciej generacji w miejscowości i regionie	2
		5
		3
		4
		1
Tożsamość lokalna	Identyfikacja z okolicą, miejscowością, autoidentyfikacja w kategoriach miejscowości, regionu, zainteresowanie korzeniami, sąsiedzi, zainteresowanie korzeniami	2
		3
		4
		1
		5
Tożsamość narodowa	Autoidentyfikacja narodowa, przywiązanie do kraju, dumy i szlachetność kraju, wzajemne rachunki krzywd i długów wdzięczności własnego narodu i 10 innych narodowości	2
		3
		1
		4
		5

* Ziemie zachodnie i północne

Tab. 7 cd.

Zmienne	Wskaźniki	Struktura podobieństw
Liberalizm– konserwatyzm	Średnia Skali Konserwatyzmu	2
		3
		1
		4
		5
Analiza zbiorcza 1	Wszystkie zmienne	2
		3
		4
		5
		1
Analiza zbiorcza 2	Wszystkie zmienne bez wskaźnika procentowego generacji w miejscowości i regionie	2
		3
		4
		1
		5

bieństwa jest bliskość fizyczna dwóch elementów: im bliżej i im na niższym poziomie są ze sobą połączone, tym większe ich podobieństwo. Dwa ostatnie porównania przeprowadzono na wszystkich wskaźnikach łącznie, z tym że w ostatnim porównaniu usunięto czynnik „generacji w miejscowości i regionie” jako sztucznie zaniżający podobieństwo między trzema regionami Polski.

Jak widać, w czterech na sześć porównaniach szczegółowych oraz w obu porównaniach zbiorczych najbardziej podobne do siebie okazały się dwa regiony wschodniej Polski: ściana wschodnia oraz Galicja. Najbardziej idiosynkratyczna w tych porównaniach, wyraźnie odbiegająca od reszty, okazała się Ukraina wschodnia. Potwierdziły się oczekiwania, iż Ukraina zachodnia „lokuje się” bliżej wschodniej czy południowej Polski aniżeli swojego wschodniego krańca. Region ten wykazywał maksymalne podobieństwo do ściany wschodniej i Galicji w zakresie (małej) modernizacji regionu, do ściany wschodniej w zakresie (niskiego) kapitału kulturowego, a do Galicji w zakresie (dużego) obiektywnego zakorzenienia swoich mieszkańców. Nieco mniejsze, ale również wyraźne podobieństwo wykazywali mieszkańcy zachodniej Ukrainy wobec obu wschodnich regionów Polski w zakresie (silnej) tożsamości lokalnej. Również obie zbiorcze analizy uplasowały Ukrainę zachodnią w bezpośrednim sąsiedztwie ściany wschodniej i Galicji. We wszystkich tych porównaniach polska ściana wschodnia, polska Galicja oraz zachodnia Ukraina tworzyły spójną wiązkę, odróżniając się od ziem zachodnich i północnych, nie mówiąc już o Ukrainie wschodniej.

Zgodnie z oczekiwaniami Polska okazała się bardziej homogeniczna aniżeli Ukraina. Jedynie pod względem kapitału kulturowego ziemie zachodnie i północne wykazały większe podobieństwo do Ukrainy wschodniej, a pod względem konserwatywności przekonań – do Ukrainy zachodniej, niż do dwóch pozostałych polskich regionów. Ten ostatni wynik pokazuje zresztą, że Ukraińcy obu regionów są średnio mniej konserwatywni aniżeli Polacy. Są też, jak wynika z tych badań – średnio mniej nacjonalistyczni. W zakresie postaw narodowych szczególnie zresztą przejawiała się homogeniczność Polski. I choć Ukraińcom zachodnim bliżej jest pod tym względem do Polski niż do wschodnich regionów swojego kraju, to natężenie postaw nacjonalistycznych okazuje się w całej Polsce wyższe aniżeli na Ukrainie.

Podsumowanie

Zaprezentowane badanie jest pierwszym znanym mi badaniem analizującym w sposób systematyczny, z wykorzystaniem prób reprezentatywnych, „mentalne zróżnicowanie” sąsiadujących ze sobą regionów Polski i Ukrainy. W niniejszym artykule, poza miarami demograficznymi i makrospołecznymi, skoncentrowano się na wybranej grupie zmiennych związanych z poczuciem tożsamości mieszkańców badanych regionów oraz ogólnym poziomem konserwatywności ich przekonań, a więc na tym, co – jak się wydaje – może być w największym stopniu uwarunkowane historyczną i polityczną przeszłością badanych regionów. Zgodnie

z oczekiwaniami, owa wspólna przeszłość znalazła swój wyraz w zastosowanych miarach podobieństwa: mieszkańcy sąsiadujących ze sobą terenów Ukrainy zachodniej i Polski wschodniej oraz Galicji okazali się bardziej podobni do siebie pod względem różnych miar tożsamości aniżeli do mieszkańców pozostałych regionów swoich krajów (ziem zachodnich i północnych czy Ukrainy wschodniej).

Podobieństwo to nie musi się jednak rozciągać na inne kryteria porównań. Poza obszarem analiz obecnego artykułu pozostawiono inne badane zmienne, równie interesujące z punktu widzenia badacza regionalnych zróżnicowań, ale które odnoszą się do postaw i zachowań wyznaczonych aktualną rzeczywistością polityczną i społeczną: satysfakcja życiowa i poczucie krzywdy, stosunek do władzy, postawy roszczeniowe i oczekiwania wobec władzy, formy aktywności obywatelskiej i politycznej, akceptowane kryteria sprawiedliwości, system wartości i celów życiowych czy też poziom społecznego zaufania. Można przypuszczać, że przynajmniej w zakresie niektórych z tych zmiennych podobieństwo między sąsiadującymi ze sobą regionami Polski i Ukrainy okaże się mniejsze aniżeli podobieństwo w obrębie poszczególnych krajów. Porównania te będą przedmiotem odrębnego opracowania.

Literatura

- Bartkowski J., 2003, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Warszawa: Instytut Socjologii UW, Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Czernysz N., 2003, „Одна, дві чи двадцять дві України: Соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька”, *Дух і Літера*, nr 11/12, s. 6–20.
- Dgul O., 2001, *Асиміляційні та акультураційні процеси у Львові*, Львів: Інститут Розвитку Міста.
- Frenkel I., 1999, „Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia sytuacji demograficznej” (w:) A. Rosner (red.), *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, s. 25–38.
- Gorzela G., 2004, „Polska polityka regionalna wobec zróżnicowań polskiej przestrzeni”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 4, s. 37–72.
- Hrycak J., 2001, „Po obu stronach Zbrucza? Regionalizm i tożsamość narodowa na Ukrainie po upadku Związku Sowieckiego” (w:) R. Traba (red.), *Tematy polsko-ukraińskie*, Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia, s. 127–144.
- Hryniewicz J.T., 2000, „Endo- i egzogenne czynniki rozwoju gospodarczego gmin i regionów”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 2, s. 53–77.
- Lewicka M., 2004a, „Identyfikacja z miejscem zamieszkania mieszkańców Warszawy: determinanty i konsekwencje” (w:) J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Spółeczna mapa Warszawy: interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, s. 273–315.

- Lewicka M., 2004b, „Kup pan książkę... Mechanizmy aktywności obywatelskiej Polaków”, *Studia Psychologiczne*, nr 42, s. 65–82.
- Lewicka M., 2005, *Dwie Polski, dwie Ukrainy – tak różne a tak podobne*, niepublikowany raport z badań.
- Lewicka M., Foland A., 2005, „Ukraina inna od Ukrainy”, *Charaktery*, luty.
- Pięcek B., 1999, „Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia infrastruktury” (w:) A. Rosner (red.), *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, s. 39–57.
- Riabczuk M., 2003, *Дві України: Реальні межі, віртуальні війни*, Київ: Критика.
- Rosner A., 1999, „Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia rozwoju gospodarczego” (w:) A. Rosner (red.), *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, s. 8–24.
- Tomkins S., 1963, „The right and the left: A basic dimension of ideology and personality” (w:) R.W. White (red.), *The Study of Lives*, New York: Atherton Press, s. 389–411.
- Robinson J.P., Shaver P.R., Wrightsman L.S., 1999, *Measures of Political Attitudes*, San Diego: Academic Press.
- Zarycki T., 1997, *Nowa przestrzeń polityczna Polski*, Warszawa: Wydawnictwa EUROREG.
- Zarycki T., 2000, „O możliwych interpretacjach struktury polskiej przestrzeni politycznej”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 2, s. 35–52.
- Zarycki T., 2002, *Region jako kontekst zachowań politycznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

Cytowane strony internetowe:

Centralna Komisja Egzaminacyjna, <http://www.cke.edu.pl>

REGIONAL DIFFERENTIATION OF IDENTITY: COMPARISON OF POLAND AND UKRAINE

A representative sample of 1328 participants, coming from three historically different regions of Poland (Western and Northern Lands, Eastern Wall and former Galicia), and an analogous sample of 900 participants, recruited from two different regions of Ukraine (western and eastern Ukraine) were compared with respect to different aspects of identity (place identity, place attachment, psychological rootedness, neighborhood ties, regional and national identity, etc.). In line with the predictions, Poland turned out more homogeneous than Ukraine. Western Ukrainians showed more similarity to inhabitants of the eastern and the southern regions of Poland than to the eastern parts of Ukraine.